

Megtorlás, etnikai homogenizálás. A kisebbségi kérdés a magyar–román kapcsolatrendszerben, 1940–1944

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntést követő mintegy négy év során a magyar–román viszony a mélypontra süllyedt. Leginkább két kérdéskör terhelte: a (kezdetben legalábbis) csupán burkoltan megfogalmazott, de – főleg román részről – rendkívüli súllyal bíró területi követelések és a nyíltan jelentkező kisebbségi kérdés. A Romániában maradt mintegy félmillió magyar és a Magyarországhoz került több mint egymillió román a két állam „túszává” vált: mindkettő egyfajta politikai eszközzé degradálta a kisebbségeket, felismerve a bennük rejlő zsarolási potenciált. Ezzel összefüggésben már 1940 őszén utat nyitottak a kölcsönösségen alapuló nemzetiségi politikának, amely mindvégig szinte elviselhetlenné tette a kisebbségi létet a határ két oldalán.

Írásunkban röviden ismertetjük, miként alakult 1940–1944 között az észak-erdélyi román és a dél-erdélyi magyar kisebbség sorsa, majd felvázoljuk a két kormány nemzetiségpolitikai célkitűzéseit. Mindvégig a kisebbségi kérdés „nagypolitikai” vonatkozásait helyezük előtérbe, míg a tényleges közigazgatási gyakorlat, a szakpolitikák, továbbá a kisebbség és a többség mindennapi viszonya nem, vagy csak érintőlegesen képezik vizsgáldásunk tárgyát.

Románellenes atrocitások Észak-Erdélyben 1940 őszén

A döntés kihirdetését követő napok eufórikus hangulatában kevesen figyeltek fel a Bécsből hazatérő Teleki Pál miniszterelnök augusztus 30-án, a Keleti pályaudvaron elhangzott komor hangú beszédére, amelyben mindenkit óvott az elbizakodottságtól. *„Újra előttünk áll az a feladat, amely egy sok nemzetiséget magában foglaló államnak vezetésével jár. Becsülje meg ezt a nemzet minden tagja. [...] Senki se handabandázzék, senki a nemzet bizalmával és értékeivel vissza ne éljen. Ez az, amivel hazajöttünk”* – figyelmeztetett.¹ Teleki tisztában volt az észak-erdélyi nemzetiségi viszonyokkal, mindenkinél jobban értette „a három nemzet, négy nemzetiség és öt vallás” történelmileg kialakult, bonyolult kapcsolatrendszerét. Szeptember 4-i, felsőházi beszédében elmondta: reméli, talál majd Erdélyben olyan embereket, akik húszesztendő szenvedésük alatt megtanultak a nemzetiségekkel bánni, „nemcsak papíron vagy rendeletekben”.² *„Mi nem megtorolni, hanem építeni akarunk és fogunk”* – fejtette ki ugyanaznap a képviselőház-

ban. „Remélem – folytatta –, hogy a gyakorlatban is be tudjuk tartani ezt a bölcsességet, mert ilyet mondani könnyebb, mint a gyakorlatban végrehajtani.”³

A nagy tapintatot igénylő kisebbségi kérdés kezelését illetően azonban a miniszterelnöknek kezdettől fogva komoly aggályai voltak. Horthy Miklósnak írott, szeptember 1-jei levelében arra hívta föl a kormányzó figyelmét, hogy tapasztalatai szerint az „anyaországbeli” magyarok a „mind kiirtjuk, kikergetjük ideológiájában élnek”, és ez egészen más, mint amit Erdélyben helyes alkalmazni, de az erdélyi magyarok felfogásától is különbözik.⁴ Ugyanaznap, Mester Miklós országgyűlési képviselő javaslatára,⁵ az alábbi kérésekkel fordult Bartha Károly honvédelmi miniszterhez és Werth Henrik vezérkari főnökhöz: „1) a magyar királyi honvédség mindennemű szervei mind a szóbeli, mind az írásbeli érintkezésben az oláh elnevezés helyett a román elnevezést használják. 2) általában humánus magatartást tanúsítsanak a román ajkú lakossággal szemben.” Indoklásként felhozta, hogy az „oláhok [!] sértőnek találják magukra nézve ezt a megnevezést. Ez persze szubjektív megítélés dolga, de ha egyszer sértőnek találják, akkor ezt respektálnunk kell. Az előbb említett második intézkedés gyakorlati megvalósítását jelenti a helyes értelemben felfogott szentistváni gondolatnak.”⁶

Azonban a vezérkar – és személyesen Werth – sok szempontból nem tartotta „időszerűnek” Teleki nemzetiségpolitikai nézeteit, és megtagadta a miniszterelnök *Magyar nemzetiségi politika* című kiadványának terjesztését a hadseregben. A tisztek körében uralkodó hangulatra jellemző volt, hogy az Észak-Erdélybe küldendő tisztikar tagjaival 1940 nyarán folytatott beszélgetései során Kádár Gyula – visszaemlékezései szerint –, ha nem is hallott „vére vágyó bosszúkijelentéseket, de a románok iránt igen kevés megértést” tapasztalt.⁷ Igaz, a katonai vezetés egy része tisztában volt a nemzetiségi kérdés fontosságával. „Nemzeti létünk, felemelkedésünk vagy bukásunk függ attól, hogy szerencsés kézzel tudjuk-e ezt a kérdést megoldani” – olvasható a Honvédelmi Minisztérium egy szeptember 13-i előterjesztésében.⁸ A magyar Fővezérség augusztus 31-i irányelvei pedig egyértelműen kimondták: „a felszabadító csapatok tagjai nem hivatottak arra, hogy a 22 éves múlt bűnöseivel szemben a megtorlást gyakorolják. A csapatokat ki kell oktatni, hogy egyéni akcióktól tartózkodjanak. Ha megtorlásra lesz szükség, azt a katonai közigazgatás szervei fogják végrehajtani. Egyéni bosszúk kielégítését meg kell tiltani és akadályozni.” A dokumentum szigorúan előírta a kisebbségekkel szembeni korrekt magatartást. „A román és egyéb nemzetiségűekkel való bánásmód minden esetben kimért, korrekt [legyen – L.B.B.], és a magyar katonához méltó emberiesség jellemezze. Az »oláh« megjelölést előttük ne használjuk, mert ez őket sérti. Ilyenkor a »román« szót alkalmazzuk.”⁹ Ellenszegülés vagy fegyveres ellenállás esetére viszont kíméletlen megtorlást helyezett kilátásba, különösen akkor, ha az „román vagy kommunista elemektől” indult ki.

Felelős magyar tényezők már a honvédség bevonulását megelőzően nyugalomra és méltóságteljes magatartásra intették az észak-erdélyi magyar lakosságot. E gesztusok, valamint a bevonulás során elhangzott megbékélési nyilatkozatok őszintesége nem vonható kétségbe, hatásosságuk azonban megkérdőjelezhető volt. A bevonulás során ugyanis igen súlyos románellenes atrocitásokra került sor, amelyek közül a legkirívóbbak a honvédség egyes alakulatai által elkövetett ördögkúti, ippói vérengzések voltak.¹⁰ A Szilágy megyei Ördögkút községben szeptember 9-én rálóttek a bevonuló honvédségre, mire az mintegy 80 falubeli román kiirtott, és fölperzselt 27 házat. Ákosi Károly alezredes zászlóaljparancsnok felelősségét az sem csökkenti, hogy a vérengzés előtt a honvédek

soraiban a lövöldözés miatt kitört a pánik. Az ugyancsak Szilágy megyei Ipp helységben a Bedő Zsolt főhadnagy parancsnoksága alatt álló karhatalmi század a szeptember 13-áról 14-ére virradó éjszaka 154 helybeli románt végzett ki, férfit, nőt, öreget és gyermeket. Az eset előzménye az a rémhír volt, miszerint egy román ember pokolgépet rejtő almás kosarat adott néhány nappal korábban a honvédeknek, két katona halálát okozva ezzel. (A két haláleset valójában gondatlanság miatt következett be.) Tény, hogy a bevonuló honvédeket a Szilágyságban sokszor érték szórványos lövések, ez azonban semmi esetre sem indokolta a hasonló mértékű kegyetlen megtorlást. Zilahon is történt atrocitás: szeptember 7-én az átvonuló honvéd csapatok öt románt gyilkoltak meg.¹¹

Ismerünk olyan eseteket is, ahol a bevonuló honvédek akadályozták meg a magyar lakosság leszámolását a románokkal. A Szilágycseh melletti Oláhhorvát községben például szeptember 7-én Éltető Gábor főhadnagy beszélte le a felhergelt tömeget a lincselésről.¹² Több román katonai jelentés szerint a számos incidens egyik kiváltó okát az képezhette, hogy a bevonulás során a román falvak lakossága megtagadta a magyar zászló kitűzését, ami oda vezetett, hogy „*a magyar csapatok fogadására [a szomszédos településekről – L.B.B.] ezekbe a falvakba érkezett magyarok a románok elleni agresszióra vetemedtek*”.¹³

Bánffyahunyadon a bevonulás napján, szeptember 10-én a helyi görögkeleti pap megjegyzéseivel kivívta maga ellen a tömeg haragját, amely aztán kiterjedt egy román rendőrrre is. Mindkettőjüket meglincselték.¹⁴ Kolozsváron a szeptember 11-i bevonulást követő első éjszaka rendbontásra, kődobálásra került sor, román nyelvű cégtáblákat rongált meg a tüntető tömeg.¹⁵ A bevonulás mámoros pillanataiból felocsúdva, egy korabeli szemtanú, Jordáky Lajos kritikusan jegyezte fel naplójába két nappal később, ugyancsak Kolozsváron: „*Erős terror alatt tartják a város románságát a székely szolgálégynek*.”¹⁶ *Sajnálatos incidensek történtek, erősen román minta szerint. Ablakbetörések, verések, halálos merényletek úgy, ahogy ez már Délkelet-Európában szokásban van. A baj az, hogy ilyenkor nem azok a románok szenvednek, akik megérdemelnék – mert azok pénzüikkel elmenekültek –, hanem a szerencsétlen ártatlanok vagy félrevezetettek.*”¹⁷

A román lakosok körében félelem, sőt rettegés előzte meg a magyar csapatok bejövetelét. Az észak-erdélyi románságon eluralkodott általános hisztérikus hangulatot jól érzékelteti, hogy a határnál, a Feleki-tetőn lévő román csendőrörsön öt-hat rémült kolozsvári menekült sírva mesélte a bizottság előtt, hogy Kolozsváron aznap, 12-én reggel a magyar lakosság és a rendőrség minden ok nélkül elkezdte letartóztatni, kínozni és megölni a románokat. Kolozsmonostoron állítólag 30 embert tartóztattak le és vittek el ismeretlen helyre, Szamosfalván öt román rendőrnek levágták a füleit s az orrát, az Opera előtt álló ört pedig „megölték és darabokra vágták”.¹⁸ A rémregénybe illő történetek azonban valótlank voltak, a pánikba esett, félrevezetett vagy a valóságot tudatosan elferdítő menekültek elbeszélésén és a korabeli román propagandaanyagokon kívül azokat semmilyen egyéb forrás nem támasztja alá.

Az észak-erdélyi bevonulás során ténylegesen elkövetett atrocitások román részről történő felnagyítása, eltúlzása általános jelenségnek számított azokban a hetekben, hónapokban. A kegyetlenkedésekről szóló történetek megfelelték a „vérszomjas” magyarok „ázsiai barbárságát” hirdető korabeli román toposzoknak, és minden bizonnyal tovább erősítették azokat. Nem véletlen, hogy az egyik román katonai alegység augusztusi – tehát még jóval a honvédség bevonulása előtti – információs jelentése Dücső Csaba: *Nincsen kegyelem* című művéből¹⁹ vett terjedelmes idézetekkel hívta fel a nagyvezérkar

figyelmét arra, „*hogy mire számíthatunk mi románok ha jönnének a magyarok, olvassátok és aggódjatok!*”²⁰

A rémhíreket – mint látni fogjuk – a korabeli romániai sajtó is átvette, a bukaresti kormány pedig igyekezett politikai tőkét kovácsolni azokból a tengelyhatalmak képviselői előtt. Valeriu Pop, a román kormány megbízottja már 1940. október 14-én azt bizonygatta Berlinben Joachim von Ribbentrop német külügyminiszternek, hogy a magyar atrocitások nem egymástól elszigetelt, véletlenszerű esetek, hanem összefüggő „rendszer” képeznek.²¹ Bukarest álláspontja ezt követően sem változott, az ottani közvélemény, a publicisztika és a történetírás egy jelentős része pedig mind a mai napig a román nép elleni szisztematikus, előre eltervezett „népirtásként” tekint a bevonulásra és az ezt követő mintegy négyéves magyar uralomra.

*

A honvédség bevonulásával egyidejűleg – 1940. november 26-ig – katonai közigazgatás lépett életbe Észak-Erdélyben.²² Ez alapján véve alkalmatlannak bizonyult a nemzetiségi kérdés tapintatos kezelésére, és sokszor kapkodva meghozott, átgondolatlan intézkedéseivel – pl. ártatlan emberek (köztük sok román) tömeges internálása, több száz, főleg Bihar megyei román telepes család kiutasítása – jelentősen hozzájárult a magyar–román viszony elmérgesedéséhez. Újabb súlyos románellenes atrocitásokra is sor került. Ezek közül a mezőszéki Omboztelekén és Vasasszentgothárdon történeteket mind a mai napig nem sikerült kellőképpen tisztázni. Eddigi ismereteink szerint szeptember 23-án az ombozteleki templomtoronyból a honvédekre lőttek, állítólag a helybeli román pap fia, mire Csordás Endre főhadnagy, aránytalanul szigorú megtorlásként, tizenegy személyt, férfiakat, nőket, gyermekeket végeztetett ki. Ugyanaznap Vasasszentgothárdon a magyar katonák megöltek két zsidó lányt és két román parasztot. A kolozsvári román népbíróság 1946. márciusi ítélete szerint az ombozteleki gyilkosságok Wass Albert író, míg a szentgothárdiak szintén az ő és édesapja, Wass Endre biztatására történtek. Ez azonban a per során nem nyert bizonyítást.²³

Ion Antonescu tábornok, államvezető közben már szeptember 18-án határozatba adta az észak-erdélyi románok ellen elkövetett atrocitások pontos nyilvántartásának elkészítését.²⁴ Az 1940. szeptember 21-i kabinetülésen a „konduktor” hosszasan ecsetelte a személyes irányelvei alapján folytatandó, állhatatos sajtókampányok fontosságát, sikeres példaként említve a magyar atrocitások tállalásának ügyét, amely „bombaként robbant” a román sajtóban.²⁵ A román lapokban valójában uszító és gyűlölködő hangú magyarellenes kampány folyt. Ennek élén a legnagyobb példányszámú román napilap, a Stelian Popescu nevével fémjelzett, magyarellenes hangvételű *Universul* állt. Sok más újság mellett kivette belőle részét a kormánytámogatást élvező, Pamfil Șeicaru által vezetett, szintén népszerű *Curentul*, vagy a Iuliu Maniuhoz közelálló Zaharia Boilă lapja, a Kolozsváron, majd Nagyszebenben megjelenő *România Nouă*. A román sajtó folyamatosan a „magyar barbarizmus eszelősségéről”²⁶ és az észak-erdélyi románok „golgotjáról” írt. Hisztérikus hangvételű írások számoltak be Észak-Erdély átadásáról és a magyar uralom bevezetéséről, apokaliptikus képet rajzolva az ottani románság helyzetéről. Az atrocitásokat sokszor eltúlozva, felnagyítva állították be, máskor rémhíreket közöltek a „turáni vadsággal, puszta szadizmusból elkövetett mézszárlásokról”.²⁷ A sajtó ezáltal nagyban hozzájárult a szenvedélyek felizzásához, a román lakosság felháborodásához.

Ugyanez elmondható a nagyszámú, különböző egyesületekbe szerveződött észak-erdélyi román menekültről is. Széles körben propagált rendezvényeik, az Erdély kultuszát ápoló rituáléik²⁸ jelentős mértékben felerősítették az atrocitások híreinek hatását, beszámolóik pedig – mint már említettük – nemegyszer valótlanosságokat tartalmaztak. A romániai közhangulat „feltétlenül és sürgősen az atrocitások kategorikus beszüntetését” követeli az átadott területen, és a dél-erdélyi magyar kisebbség megleckéztetését szorgalmazza – állt egy októberi román hangulatjelentésben.²⁹

A kölcsönösségen alapuló kisebbségi politika kezdetei

A bosszúvágytól sem mentes, indulatokkal terhelt légkörben már a bécsi döntés másnapján megkezdődött a dél-erdélyi és „regáti” magyar alkalmazottak elbocsátása, Romániából való kiűzése. Kormányutasításra tömegesen kezdtek áthelyezni a magyar származású vasutasokat, pénzügyi és igazságügyi tisztviselőket a kiűrés előtt álló, de még román közigazgatású észak-erdélyi területre. Vörnle János külügyminiszter-helyettes szeptember 6-án közölte a budapesti román követtel, hogy Bukarest eljárása „könnyen retorziókra vezethet, és így nem szolgálja a két szomszédos ország közti megbékülés szellemét”.³⁰ A figyelmeztetés később a rádióban is elhangzott: kisebbségi politikáját Magyarország pontosan ahhoz szabja majd, hogy a román kormány miként bánik az ott élő magyarsággal.³¹

A dél-erdélyi magyarok üldözése ennek ellenére tovább folytatódott. Igaz, Ion Antonescu egy szeptember 17-i nyilatkozatban arra kérte a hatóságokat és minden románt, hogy tanúsítsák a legkorrektebb magatartást a kisebbségekkel szemben.³² Felhívása azonban hatástalan maradt, annál is inkább, mert közben ő maga is a magyarok – és az összes kisebbség – Romániából való eltávolításának politikáját követte. A szeptember 18-i minisztertanácson az államvezető a nem „öslakó” magyarok és bolgárok „tapintatos, de energikus” eltávolításának szükségességét hangsúlyozta. Megemlítette, hogy az utóbbi időben sok magyar eltávozott, de a „valódi” magyar iparosok például a helyükön maradtak. Meg kell oldani az eltávolításukat – folytatta –, hiszen egyrészt kémgyanúsak, másrészt „*így sohasem tudjuk felemelni a román iparos osztályt*”.³³ A kisebbségi kérdésre Antonescu szeptember 21-én újból visszatért. Azt szorgalmazta, hogy az államapparátusból minden kisebbségit el kell küldeni, de „progresszív módon, nem pedig erőszakos intézkedésekkel”.³⁴ Az október 1-jei kormányülésen egyértelműen fogalmazott: „*Meg kell mutatnunk a sajtó által, hogy Románia csak a románoké kell legyen, és minden nem románnak azt tanácsoljuk, hogy maguktól menjenek el, mert eljön majd a pillanat, amikor nem fogjuk itt tartani őket.*”³⁵

Válaszlépésként a dél-erdélyi magyarok kiűzésére, Budapest érélyes retorzióra szánta el magát. A hatóságok október 4-én több mint 280 vezető nagyváradi román értelmiségit gyűjtöttek össze és toloncoltak ki hét tehervagonban az országból, köztük Nicolae Popovici püspököt. Kolozsvárról háromszáz román családot kellett a rendelkezés értelmében kiutasítani. A kiszemeltek – akik közül többen már ezt megelőzően elhagyták a várost – írásban értesítették, hogy kézipoggyászaikkal két órán belül legyenek a vasútállomáson. A román viszontválasz még aznap megszületett. Az államvezető kilátásba helyezte, hogy szükség esetén „összeszedik” a romániai magyarság vezetőit, és koncentrációs táborokat létesítenek.³⁶ Az aznapi kormányülésen elmondta: nem önkényesen,

hanem felmondással kell két-három hónap alatt minden magyartól megszabadulni. *„Nincs mit tennem a magyarokkal, amikor vannak románjaink, akik éhen halnak. Ugyanaz a helyzet, mint a zsidókkal.”*³⁷

1940. október elején tehát kezdetét vette az ún. kölcsönösségi nemzetiségi politika, amely több-kevesebb intenzitással, de 1944 augusztusáig a két kormány nemzetiségpolitikájának egyik legfőbb jellemzője maradt. A Teleki-kormány, amely 1940 őszén mérséklőleg próbált fellépni az észak-erdélyi katonai közigazgatással szemben, most maga is a megtorlás útjára lépett. A magyar miniszterelnök több mint két hónap távlatából visszatekintve is úgy látta, hogy kormánya az „első perctől kezdve” a megbékélés fontosságát hangoztatta. Némi önkritikus élel azonban hozzátette: *„egyetlen egyszer veszítettük el az idők során türelmünket, akkor, amikor a magyarüldözések és kiutasítások túlságosan nagy méretet kezdtek ölteni”*.³⁸

A magyar kormány 1940. október elején valóban „elveszítette a türelmét”, és ennek hosszabb távú nemzetiségpolitikai, illetve diplomáciai kihatásai is voltak. Ami az elsőt illeti: a kisebbségek helyzetét javító kölcsönös gesztusok mindkét oldalon elmaradtak, és ezt mind az észak-erdélyi románok, mind a dél-erdélyi magyarok megsínylették. Diplomáciai téren pedig a kisebbségi kérdés október eleji elmérgesedése is hozzájárult a Budapesten folyó magyar–román „likvidációs” tárgyalások megszakadásához,³⁹ azon „felismeréshez”, hogy a két kormány közvetlen tárgyalások útján nem tud megegyezni, és csak a tengelyhatalmak beavatkozása járhat eredménnyel.

A kisebbségek helyzete 1941–1944 között

1940. október közepén Günther Altenburg és Delfino Roggeri vezetésével egy német–olasz vegyes bizottság alakult az Észak- és Dél-Erdélyben elkövetett atrocitások kivizsgálására.⁴⁰ Ennek, valamint az észak-erdélyi polgári közigazgatás bevezetésének köszönhetően, 1940. november végétől megszűntek a kisebbségek ellen irányuló kirívó atrocitások mind Észak-, mind pedig Dél-Erdélyben. Ami ezután következett 1944 őszéig Erdély mindkét felében, az a kisebbségek szempontjából – C. A. Macartney szavaival – „csupán hideg terror volt, kifejezett atrocitások nélkül”.⁴¹

A magyar kormány a második bécsi döntést a trianoni békeszerződés részbeni orvoslásaként fogta föl. Ebből kifolyólag feljogosítva érezte magát olyan intézkedések megtételére, amelyek az észak-erdélyi magyarság által korábban elszenvedett legkirívóbb igazságtalanságok és jogtalanságok „részbeni reparálására”, jóvátételére adtak módot, helyreállítva úgymond a nemzetiségek közötti „igazságos egyensúlyi helyzetet”. Az észak-erdélyi románság szemszögéből ez azt jelentette, hogy az amúgy is kisebbségbe került népcsoport helyzete – a második bécsi döntés előtti állapotokhoz viszonyítva – számottevő romlást mutatott minden téren.⁴² Azt, hogy a saját jövőjét mennyire kilátástalannak ítélte meg e közösség, jól tükrözte a Romániába menekültek kirívóan magas száma is: a korabeli román statisztikák szerint a második bécsi döntéstől 1944 márciusáig 221 ezer román távozott Észak-Erdélyből, igaz, közülük 28 ezren nem onnan származtak.⁴³

A magyar kormány intézkedései különösen súlyosan érintették az észak-erdélyi románság gazdasági pozícióit. Az 1941. februárban megjelent 1440/1941. M.E. sz. rendelet egyik pontja szerint, aki „hatósági kényszer” miatt adta el ingatlanát a román uralom alatt, az visszaparrelhetette. Egy másik paragrafus kimondta, hogy mindenki eljárást indíthat

kárenyhítés miatt, ha az ingatlanát a bécsi döntés előtt „értéken alul” adta el Erdélyben, és emiatt súlyos károsodást szenvedett. A rendelet nem tett különbséget a különböző nemzetiségű magyar állampolgárok között, mégis elsősorban a románok ellen irányult, és leginkább őket sújtotta. Más, hasonló célú jogszabályok is születtek. Az 1890/1941. és 2790/1941. M.E. sz. rendeletek lehetőséget nyújtottak a román földreform által elkobzott községi legelők visszaszolgáltatására az eredeti tulajdonosoknak, az 1630/1941., valamint az 3400/1842. M.E. sz. rendeletek pedig a román uralom alatt megszerzett bányaeengedélyekre vonatkoztak.⁴⁴ A 2540/1941. M.E. sz. rendelet a román tulajdonban álló, vagy elhagyott fogadók, panziók kényszerbérletbe adását írta elő.⁴⁵

A román nemzetiségű tisztviselők, kereskedők, kisiparosok, vendéglő- vagy üzlettulajdonosok igen sok esetben hátrányos megkülönböztetésben részesültek. Míg 1940 augusztusában 877 román ügyvéd volt nyilvántartva Észak-Erdélyben, addig 1942 októberére 161-re csökkent a számuk. Igaz, volt közöttük, aki önként távozott Romániába.⁴⁶ Jelentősen lecsökkent a román orvosok száma is, 1943-ban pedig egyes adatok szerint már csak 12 gyógyszerész volt román kézben.⁴⁷ Sok román ügyvédet, kereskedőt, kisiparost aránytalanul nagy adókkal terheltek, és különböző ürügyek alatt rendszeresen zaklattak a hatóságok.

Ami az észak-erdélyi román oktatásügyet illeti, Budapest nem titkolt szándéka az volt, hogy az iskolákban az erdélyi románság Magyarországhoz hű generációit nevelje fel, és így vegye elejét bármiféle irredenta mozgólódásnak.⁴⁸ Ezért a magyar kultusztárcának megfelelt az 1940. augusztus 30-i állapot (amely 1918-at követően alakult ki, annak nyomán, hogy a román egyházak önként lemondtak iskoláik többségéről az állam javára), és a román nyelvű oktatást állami kézben hagyta. 1943-as adat szerint Észak-Erdélyben 692 román nyelvű vagy román tagozattal is rendelkező állami népiskola működött,⁴⁹ ezenkívül volt egy román tanítási nyelvű gimnázium (Naszódon), négy román gimnáziumi tagozat és két polgári iskola.⁵⁰ Mindez igen kevésnek bizonyult a több mint egymillió román nyelvű románság létszámához képest. Az írott sajtó terén sem volt jobb a helyzet: 1942 nyarán mindössze három román nyelvű lap jelent meg Észak-Erdélyben.

A román egyházak helyzete is rossz volt. A második bécsi döntés után Észak-Erdélyben három görög katolikus és három görögkeleti püspökség maradt, de ezek közül Budapest hivatalosan nem ismerte el azokat, amelyeket 1918 után hoztak létre. A görögkeleti egyház tevékenységére a magyar lakosság nagy része mint a román megszállás egyik szimbólumára tekintett, és sok helyen lerombolta vagy megszenteltelenítette azok templomait. 1941 tavaszáig a Székelyföldön – azzal az ürüggyel, hogy az 1940. novemberi földrengés során megrongálódtak – hat ortodox templomot lebontottak, ötöt kifosztottak és hármat raktárrá alakítottak át.⁵¹ A hatóságok gyakran a görög katolikus vallású személyekre is potenciális ellenségként tekintettek, függetlenül attól, hogy azok románoknak vagy magyaroknak vallották magukat.⁵²

A románok mozgásszabadságát, valamint szabad nyelvhasználatát semmiféle előírás vagy jogszabály nem korlátozta. Ha igaz volt a bukaresti magyar követ 1941. júliusi értesülése, akkor észak-erdélyi útja során dr. Petru Groza, a későbbi miniszterelnök is *„nagyon kellemesen meg volt lepődve afelett, hogy ott mindenki kénye-kedve szerint, sőt feltűnő módon is használhatja a román nyelvet.”*⁵³ Mégis egyre gyakoribbak voltak a panaszok, miszerint egyes alsóbb fokú magyar hatóságok „rossz bánásmódban” részesítik a magyarul nem beszélő ügyfeleket.⁵⁴ A türelmetlen, gyakran intoleráns magyar közhangulat, valamint az észak-erdélyi magyarok egy részénél a románokkal szemben megnyilvánuló revánsvágy a mindennapok során olyan konfliktushelyzeteket eredmé-

nyezett, mint amilyenről Illyés Gyula 1942. januári naplójegyzeteiben olvashatunk.⁵⁵ Általános érvényűnek tekinthető Ablonczy Balázs megállapítása a turizmus terén végbement észak-erdélyi magyar térfoglalásról: „nemcsak a könyvekből, hanem a térből (utcatáblák, épületek, vagy egyszerűen csak a település utcái, illetve a buszok), majd pedig a tulajdonukból is kiszorultak a románok és a zsidók.”⁵⁶ A kirekesztő magatartás eluralkodása folytán Erdély már nem a hagyományos transzilvanista történelemértelmezésből ismert együttélés mitikus helyszíne volt, hanem inkább bezárkózó közösségek világa, ahol magyar állt szemben románnal, azaz „mi” a „másik”-kal.⁵⁷

*

A dél-erdélyi magyarság túlnyomó többsége a felfokozott várakozás hetei, hónapjai után „második Trianon”-ként élte meg a bécsi döntést. Szabó József emlékei szerint, amikor a budapesti rádió tudatta a döntést, a Romániában maradt „Aradon volt, aki kidobta a rádiót az ablakon.”⁵⁸ A reménytelenség érzése, a román sajtó és az észak-erdélyi román menekültek által is gerjesztett magyarellenes közhangulat, továbbá a bukaresti és a helyi hatóságok diszkriminatív intézkedései miatt 1940 augusztusától 1944 februárjáig mintegy 200 ezer romániai magyar menekült el vagy települt át Magyarországra.⁵⁹ 1941. január végétől megszűnt a magyarok életét és testi épségét is nemegyszer veszélyeztető vasgárdista terror, ettől kezdve elsősorban a dél-erdélyi magyarság vagyoni biztonsága forgott a legnagyobb veszélyben.⁶⁰

A román kormányzat a magyar lakosság módszeres anyagi tönkretételét tűzte ki célul. Ezt a célt szolgálta a magyar iparosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok túladóztatása, az önkényesen megállapított bírságok, az ún. újjáépítési vagy visszacsatolási kölcsönök erőszakolása, a gazdasági szabotázs ürügyén indított eljárások, a közszükségleti cikkek elosztásánál érvényesített hátrányos megkülönböztetés, a közmunkáknál való túlzott igénybevétel, vagy a határ menti ingatlanforgalom korlátozása. Az ipari üzemek és a közhivatalok magyar alkalmazottait jórészt elbocsátották, a gazdákat pedig a sorozatos termény- és állatrekvirálásokkal próbálták meg tönkretenni. Az egyik legsúlyosabb intézkedést a román közellátási államtitkár 1942. június 7-i (megkülönböztető módon csak a magyarokra vonatkozó) 1460-as számú bizalmas körrendelete jelentette, melynek alapján a magyar lakosság összes búza- és kukoricakészletét el kellett kobozni.⁶¹ A rendelet az 1942 májusában, Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes által meghirdetett program részét képezte. Ez a dél-erdélyi magyar falvak kiéheztetését és a magyar tulajdon teljes felszámolását tűzte ki célul – az észak-erdélyi románok üldöztetésére hivatkozva –, fegyveres erőszak alkalmazását helyezve kilátásba ellenállás esetén.⁶² A terv a tengelyhatalmak beavatkozása, az ún. Hencke–Roggeri különbizottság vizsgálódásai⁶³ folytán hiúsult meg.

A kiszolgáltatottság és jogfosztottság érzését elsősorban az anyanyelv használatának korlátozása és a mozgásszabadság hiánya keltette a romániai magyarságban. 1941. június elején egy bizalmas kormányrendelet megtiltotta a magyar nyelv nyilvános használatát, majd a postai levél- és táviratforgalomban korlátozták a nyelvhasználatot. Az intézkedések egy részét hivatalosan visszavonták később, de a hadtestparancsnokságok útján bizonyos körzetekben 1942-ben újabb tiltások léptek életbe.

Az utazási korlátozások – kisebb-nagyobb megszakításokkal – mindvégig érvényben voltak. A 20 km-es határ menti zónában még az egyik faluból a másikba való közleke-

déshez is a csendőrség engedélye kellett. Az erre vonatkozó rendszabályok – általános érvényük ellenére – különösen a magyarokat érintették érzékenyen az engedélyek kiállításánál tapasztalható önkényeskedések miatt. Súlyos sérelemnek számított még a magyar férfiakkal való embertelen bánásmód a katonai és munkaszolgálat során, a román menekültek jogtalan beszállásolása magyar családokhoz, vagy a legtöbbször megalapozatlan hadbírószági eljárások.⁶⁴

A magyar nyelvű állami oktatás szinte teljesen ellehetetlenült: az iskolák magyar nyelvű tagozatainak többségét vagy bezárták, vagy románul folyt ott is a tanítás. Magyarul elsősorban a hitvallásos iskolákban tanítottak, a magyar diákoknak azonban kevesebb, mint fele járt oda. A kulturális központjától, Kolozsvártól elszakított dél-erdélyi magyarság szellemi élete összezsugorodott, a cenzúra, az utazás korlátozása, a gyülekezési tilalom pedig teljesen lebénította. Szinte minden társadalmi-kulturális célú összejövetel lehetetlenné vált. Az egyesületek jó részét (hasonlóan az észak-erdélyi román egyesületekhez) a hatóságok feloszlatták, vagyonukat elkobozták, épületeiket lefoglalták. A magyar kaszinók és kultúrházak bezártak, a dalárdák működése szünetelt, színházi előadások, kultúrestek megtartása szóba sem jöhetett. Mindössze a három nagyvárosban, Aradon, Brassóban és Temesvárott nyílt némi csekély lehetőség közművelődési munkára, főleg a könyvtárak révén. A magyar szellemi élet folytonosságát elsősorban az írott szó: a könyv, a naptárak, a sajtó biztosította.⁶⁵

*

A dél-erdélyi magyar és az észak-erdélyi román kisebbség jogvédelmének állandó jelleggel működő szervei 1941 februárjától a brassói, illetve a kolozsvári székhelyű német–olasz tiszti bizottságok voltak. Holly Case szerint ezeknek volt egy nyíltan vállalt és egy hallgatóságos céljuk. Az elsőt a kisebbségek védelme, míg a másodikat a két ország közötti, a tengelyhatalmak érdekei által megkívánt béke megőrzése képezte.⁶⁶ A bizottságok előtt álló kihívás nagy volt, mivel jobban kellett teljesíteniük, mint – Case szavaival – elődjük a közvetítésben: a Nemzetek Szövetsége.⁶⁷ Valójában alacsony hatékonysággal működtek, ami azonban nem kizárólag a bizottság tagjainak a felelőssége. A román–magyar feszültség „levezetése”, a két kisebbség helyzetének számottevő javítása ugyanis eleve irreális elvárás volt a két, szűkös eszköztárral rendelkező bizottsággal szemben.

Magyar és román nemzetiségpolitikai célkitűzések

A Teleki Pál, majd ezt követően a Bárdossy László és Kállay Miklós által vezetett magyar kormányok az ún. Szent István-i, viszonylag türelmes nemzetiségpolitikát követték. Ennek legfőbb pillérét azonban a magyarság kárpát-medencei „ezeréves” küldetésének gondolata képezte, amelyet Bibó István illúzióknak és „végtelenül gyermekesnek” nevezett.⁶⁸ Teleki így foglalta össze nemzetiségpolitikájának lényegét: „*mindenféle olyan jogot, amely az állam egységét nem sérti, [...] megadunk mindenkinek*”.⁶⁹ Az egyéni nyelvhasználati jogok biztosítása, az anyanyelven folyó szakszerű közigazgatás révén⁷⁰ kívánták kezelni a nemzetiségi kérdést. Telekit idézve: „a régi magyar hagyomány szerint nem brutális, hanem jóságos vezetésre” gondoltak, amelynek egyik legfőbb követelménye

a „türelem érzése és gyakorlata a nemzetiségek felé”.⁷¹ Ezt az elvárást jogszabályokban is megfogalmazták, így például a nemzetiségi érzület büntetőjogi védelméről szóló, 1941. április 24-én hatályba lépett 1941:V. törvénycikkben.⁷² A térségben szinte egyedülálló törvény hat hónapig terjedhető fogházbüntetést helyezett kilátásba, ha valakit nemzetiségi érzületében megsértettek, és egy évig terjedhető fogházbüntetést akkor, ha azt nyilvánosan követték el. Szintén a Szent István-i nemzetiségpolitika jegyében, nem sokkal a bécsi döntés után, az észak-erdélyi magyar tannyelvű gimnáziumok tanulói számára heti két órában kötelezővé tették a román nyelv oktatását.⁷³

Feltehetően 1943 novemberében keltezett az a bizalmas miniszterelnöki rendelet,⁷⁴ amely a nemzetiségi kérdés helyes kezeléséről szólt, különös tekintettel a román nemzetiségre. Ez a legfőbb szempontnak a magyarság szellemi, gazdasági, erkölcsi megerősítését tekintette, azoknak a hátrányoknak a megszüntetését, amelyeket a román uralom alatt szenvedett el. Ennek azonban „*semmi körülmények között nem szabad úgy történnie, hogy ebből a nemzetiségekhez tartozók magukra nézve sérelmet, hátraállítást láthassanak.*”⁷⁵ A tisztviselőktől az emberséges, szeretetteljes bánásmódot várta el, „még az olyan nemzetiséggel szemben is, aki lelkében nincsen velünk”. Az egész dokumentumot az ezeréves magyar államiság jövőjébe vetett rendületlen hit hatotta át, és az a meggyőződés, hogy a románsággal szemben tanúsított türelmes politika révén „leszünk politikailag nagykorúak, leszünk európaiak, leszünk igazán magyarok, leszünk a történeti Magyarország megvalósítói és megtartói.”⁷⁶ Az elvek és a tényleges közigazgatási gyakorlat között azonban mély ellentmondás feszült. Helyi szinten ugyanis – akárcsak a román hatóságok Dél-Erdélyben – a legtöbbször a kölcsönösségen alapuló „szemet szemért, fogat fogért” elv alapján jártak el.

Voltak a fenti, „hivatalos” magyar nemzetiségpolitikától eltérő elképzelések is. Ezek egy része a kisebbségeket vagy „kirekesztette” volna az országból, vagy önkéntes beolvasásra kényszerítette volna őket. Ezt vallotta például a szélsőjobboldali nézeteiről ismert kolozsvári egyetemi tanár, Baráth Tibor is.⁷⁷ Wild József nyugállományú vezérkari százados az egykori székely határőrvidéket kiterjesztette volna Beszterce-Naszód vármegye területére is, telepítésekkel szorítva ki az ottani román lakosságot.⁷⁸ Boér György, a „törzsökös magyarság” mozgalom főszóvivője szintén a Székelyföld „kibővítését” javasolta a honvédelmi minisztériumnak. A Beszterce-Naszód vármegyei „idegeneket, mint kevésbé megbízhatókat” az Alföldre telepítette volna, mivel ott „úgy sincs elég munkaerő a futóhomok lekötésére”. „*Összegezve az egészet, – írta – székely lakta vármegyékkel akarjuk körülvenni egész Erdélyt.*”⁷⁹

Az erdélyi magyar elit megosztott volt a kérdés kapcsán. A véglegesen 1941 májusában, Kolozsváron megalakult Erdélyi Párt a nyilvánosság előtt viszonylag toleráns nézeteket hangoztatott a kisebbségekkel szemben, a háttérben azonban már korántsem voltak ennyire türelmesek a vezetői.⁸⁰ Amint Bárdi Nándor írja,⁸¹ a kisebbségből többségi helyzetbe került észak-erdélyi magyar politikusok egy jelentős része a korábbi kisebbségvédelmi értékek helyett a „nemzetépítő” szemlélet híve lett, a háború utáni telepítések lehetőségét sem zárva ki.

A magyar kormányok (a román vezetéstől eltérően) a háború ideje alatt nem számoltak kitelepítéssel vagy lakosságcserevel az erdélyi kérdés megoldásaként. Amidőn Werth 1941. augusztus 19-én egy memorandumában azt javasolta: az ezeréves magyar határokon belül élő összes szláv és román lakost telepítsék ki, hogy a Kárpát-medence kizárólag

a magyarság élettere legyen, Bárdossy ezt határozottan elvetette, kivihetetlennek és károsnak minősítve az ötletet.⁸²

A második bécsi döntés után hatalomra került Antonescu-rezsim egyik legfőbb távlati célkitűzése viszont – az 1939-es határok között – a homogén nemzeti állam létrehozása, az összes nem román lakosnak az országból való eltávolítása lett. Etnokratikus szemléletmódjának megfelelően az államvezető – amint azt már láttuk – úgy vélte, hogy a román állam a többségi nemzet kizárólagos uralmának az eszköze, ezért a társadalom minden területét meg kell „tisztítani” a kisebbségektől. A fenti célt szolgáló „nemzetpolitikai” nézetek talán legteljesebb összefoglalóját a neves román demográfus, Sabin Manuilă 1941. őszi lakosságcsere-tervében⁸³ találhatjuk meg. Manuilă részletes tervezetet állított össze a magyar–román viszály végleges rendezéséről, a lakosságcsere romániai alkalmazási lehetőségeiről, amelyet 1941. október 15-én megküldött Ion Antonescunak. Mivel a dokumentumot az államvezetővel történt egyik találkozóját követően állította össze, az fő vonásaiban bizonyára Antonescu nézeteit is tükrözte. A tervezet az 1940 előtti román határokból indult ki, s az elérendő fő célt az etnikailag homogén Románia létrehozása képezte. Ennek érdekében *„az összes centrifugális szándékú kisebbséget a jövő román Romániájából át kell helyezni a határokon túlra, s az országba hozni az összes vér szerinti románokat, legyenek azok bárhol, s meg kell húzni a román Románia, az örök Románia új határait, hogy a politikai határok pontosan megfeleljenek az etnikai határoknak.”*⁸⁴ „Ideális” megoldásnak a lakosságcserét tartotta. A „centrifugális” kisebbségektől (magyarok, oroszok, ukránok, bolgárok, szerbek) a több lépcsőben végrehajtandó, „teljes és kötelező lakosságcsere” révén szabadult volna meg. Ennek során Nagy-Románia területéről 3,5 millió lélek távozott, és mintegy 1,6 millió román érkezett volna. Ami az erdélyi magyarokat illeti, a tervezet szerint ők részben a Bácskába és a szerb Bánságba (az utóbbi terület Magyarországhoz kerülne), részben a Nagyszalonta–Nagyvárad–Szatmárnémeti sávba (a mintegy 5800 km²-nyi területet Románia átengedné Magyarországnak), a székelyek pedig Kárpátaljára költöznének a rutének helyébe, akiket viszont Ukrajnába telepítenének. Ezzel, illetve a többi kisebbség áttelepítésével egy 91%-os román nemzetállam jött volna létre, amelynek területe nagyjából 5000 km²-rel kisebb az 1939-es Nagy-Románia területénél.

Manuilă tervezete elsősorban a kedvezőtlen külső körülmények (a háborús fejlemények, a szomszédos országok egyetértésének és – feltételezésünk szerint – Németország jóváhagyásának hiánya) miatt nem valósulhatott meg. Bár a dokumentum nem vált a kormány hivatalos programjává, az Antonescu-rezsim népességpolitikája mindvégig jórészt Manuilă eszméivel összhangban alakult.⁸⁵ Meg kell említenünk, hogy Vasile Stoica, a háború alatti román béke-előkészítést a háttérből irányító tapasztalt diplomata is összeállított 1941-ben egy lakosságcsere-tervet,⁸⁶ amelynek főbb pontjai igen hasonlítottak Manuilă elképzeléseéhez. Stoica a magyar–román konfliktus egyetlen megoldásának az etnikai határok kialakítását tekintette, és Manuilă-hoz hasonlóan ő is egy kisebb határmódosítással összekapcsolt népességcsere javasolt.

Nehéz megállapítani, a társadalom egyes csoportjai miként viszonyultak Dél-Erdélyben a lakosságcsere kérdéséhez. Feltehetően mind román, mind magyar részről volt egy-egy réteg, amely szívesen áttelepült volna, a legtöbben azonban a másik népcsoporthoz tartozó személyek távozását kívánták. Sztankay Zoltán brassói magyar kir. konzul 1941. október 30-i jelentése szerint Dél-Erdélyben a „három erdélyi nemzet” (magyar, „szász”, román) fiatalsága a „koreszmék”, a türelmetlen nacionalizmus hatása alatt áll, és „át nem

hidalható úr tátong” közöttük. Szerinte a nemzetiszocialista szász fiatalság kitelepítené Dél-Erdélyből a románokat, ugyanezt tennék a dél-erdélyi magyarok közül is sokan, ha Dél-Erdély visszakerülne Magyarországhoz, míg a vasgárdista befolyás alatt álló román fiatalok „lemészárolnák” a magyarokat ugyanúgy, mint sok zsidót Romániában.⁸⁷

Összegzés

A második bécsi döntést követő hónapokban Teleki Pálnak a megbékélés fontosságát hangoztató kisebbségpolitikai elképzelései nem, vagy csak részben valósultak meg. Szekfü Gyula 1947-ben papírra vetett keserű, önkritikus sorai szerint a miniszterelnöknek „*a románok felé mondott szavait senki sem hallotta meg, vagy nem vette komolyan. [...] Az »integritást« kerestük, a haza bérceit, folyóit és kastélyait, s elnéztünk a hozzánk visszakerült emberek, nemzetiségek feje fölött.*”⁸⁸ Az észak-erdélyi bevonulás során, majd a katonai közigazgatás idején a román lakossággal szemben elkövetett kirívó magyar atrocitások jelentősen hozzájárultak a két ország között amúgy is igen feszült légkör elmérgesedéséhez. A román kormány Berlinben és Rómában igyekezett politikai tőkét kovácsolni az atrocitásokból, és azt állította, hogy azok összefüggő „rendszer” képeznek.

1940. november végétől a határ mindkét oldalán megszűntek a kisebbségek ellen irányuló kirívó atrocitások, és beköszöntött a „hideg terror” időszaka. Budapest rövid távon az 1918 előtti, a magyarság számára messzemenően előnyös állapotokat szerette volna lehetőség szerint visszaállítani, hiszen a második bécsi döntést a trianoni békeszerződés részbeni orvoslásaként fogta föl. A „Szent István-i” nemzetiségpolitika elveit – Észak-Erdély vonatkozásában – a fenti keretben kell értelmeznünk, hiszen minden viszonylagos toleranciájuk mellett azok végső soron az ottani románok jogait szűkítő, míg a magyar lakosság jogait kiterjesztő szándékot takartak. A távlati cél az ún. Szent István-i, soknemzetiségű magyar állam létrehozása volt, amelyben a magyarság primátusát minden nemzetiségnek önként el kell ismernie.

Bukarest ezzel szemben a második bécsi döntést megelőző, a románoknak kedvező helyzetet tekintette kiindulópontnak. Az Antonescu-rezsim legfőbb külpolitikai célját Észak-Erdély visszaszerzése képezte, ezt szolgálták nemzetiségpolitikai elképzelései is: az észak-erdélyi románság megtartása, valamint Dél-Erdély „megtisztítása” a magyaroktól.

Jegyzetek

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Sajtólevéltár, MTI Rt. iratai, Könyvmatosok (K 428 a. sorozat) Napi hírek / Napi tudósítások, 1940. augusztus 31. 3. o.

<http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a090929.htm?v=pdf&a=start> (Letöltve: 2010. július 23.)

A beszédet a kormány félhivatalos lapjának számító *Magyarország* sem reggeli, sem esti kiadása nem közölte, viszont olvasható volt Pethő Sándor lapjában, a *Magyar Nemzet* 1940. augusztus 31-i számában.

² Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója, I. kötet, 1940. szeptember 4., 401. o.

- ³ Az 1939. évi június hó 10-re kihirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója (a továbbiakban: KN, 1939), VII. kötet, 1940. szeptember 4., 4. o. Idézi L. Balogh Béni: A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén. *Limes*, 1996. 3. sz. 81. o.
- ⁴ *Horthy Miklós titkos iratai*. Sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szűcs László. Második kiadás. Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó, 238. o.
- ⁵ KN, 1939, XI. kötet. Mester Miklós interpellációja, 1941. november 19., 406–407. o.
- ⁶ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), M. kir. honvéd vezérkar főnöke 1919–1945 (a továbbiakban: VKF) 4602/eln. 1-1940. Teleki kérése ellenére számos korabeli magyar hivatalos (nem csak katonai) irat a „román” helyett az „oláh” megjelölést használta. E tényre Sárándi Tamás hívta fel a figyelmemet.
- ⁷ Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, 1978, 348. o.
- ⁸ HL, VKF. 4661/eln. 1-1940.
- ⁹ HL, M. kir. I. gyorshadtest parancsnokság, 289/I. hdt. I. b – 1940. Idézi L. Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* 4. o.
- ¹⁰ Lásd pl. Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az 1940-es erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate*, 2004/Tavaszi, 58–77. o.; Ottmar Trașcă: Relațiile româno–ungare și problema Transilvaniei, 1940–1944 (I). In *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*. XLI, 2004. Iași, Editura Academiei Române, 319–321. o.
- ¹¹ Vasile Pușcaș (ed.): *Transilvania și aranjamentele europene, 1940–1944*. Cluj-Napoca, 1995, Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română, 1. sz. dokumentum, 10. o.
- ¹² Illésfalvi Péter et al.: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. H. n., 2005, Püedlo Kiadó, 24. o.
- ¹³ Florica Dobre et al.: *Anul 1940. Armata română de la ultimatum la dictat. Documente*. Vol. II. București, 2000, Editura Europa Nova, 206. sz. dokumentum, 343. o.; Vö. uo. 187. sz. irat, 306. o.
- ¹⁴ Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó, 286. o.; Varga János: Levente és értelmezője nyomán. In *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10*. Szerkesztette Rácz István. Debrecen, 1988, Csokonai Kiadó, 220–222. o.
- ¹⁵ MOL Az észak-erdélyi ügyek fővezérségi kormány megbízottja (K 53) 1-1940-35.
- ¹⁶ A Kolozsváron élő székely szolgaleányokról lehet szó.
- ¹⁷ Jordáky Lajos: *Napló*. Kézirat. Erdélyi Múzeum Egyesület Kézirattára, Kolozsvár. Jordáky Lajos kéziratgyűjteménye. I. Személyes és családi iratok. 2. tétel, 3. füzet, 1940. szeptember 13., 155. o. Köszönöm Bárdi Nándornak, amiért rendelkezésemre bocsátotta a naplórészlet másolatát.
- ¹⁸ Dobre: i. m. II. kötet, 192. sz. dokumentum, 311. o.
- ¹⁹ A könyvről lásd Varga: i. m. 213–220. o.
- ²⁰ Dobre: i. m. II. kötet, 75. sz. dokumentum, 137., 140–141. o.
- ²¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (A román Külügyminisztérium Levéltára, Bukarest), fond 71/ Ungaria, vol. 90., f. 208–209.
- ²² Erről újabban Sebestyén Elemér – Szabó Péter: Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben és a Székelyföldön 1940 őszén. *Századok*, 2008. 6. sz. 1383–1420. o.
- ²³ Vö. Vekov Károly: Perújrafelvétel. A Wass Albert-ügy. *Rubicon*, 2005. 6. sz. 45–50. o.
- ²⁴ 1940 őszén a magyar kormány is utasítást adott a román hatóságok által korábban elkövetett atrocitások dokumentálására. (Sárándi Tamás szíves közlése.)
- ²⁵ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*. Ed. Marcel-Dumitru Ciucă et al. Vol. I. (septembrie–decembrie 1940). București, 1997, 1940. szeptember 21., 68. o.
- ²⁶ *România Nouă*, 1940. október 8.
- ²⁷ Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2002/Ősz, 11. o.
- ²⁸ A Tordán tartózkodó menekültek egy része például rendszeresen feljárt a Feleki-tetőre, és onnan nézte az elhagyott Kolozsvárt. (Egry Gábor szíves közlése.)
- ²⁹ Arhivele Naționale Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest, a továbbiakban: Arh. N.I.C.), fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dos. 20/1940., f. 250.

- ³⁰ Idézi L. Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* 80. o.
- ³¹ *Reggeli Magyarország*, 1940. szeptember 10.
- ³² *Magyar Kisebbség*, 1940. október 1. 468. o.; *Küliügyi Szemle*, 1940. november, 526. o.
- ³³ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri...* Vol. I., 1940. szeptember 18., 31–32., 57. o.
- ³⁴ Uo. 1940. szeptember 21., 75. o.
- ³⁵ Uo. 1940. október 1., 133. o.
- ³⁶ L. Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* 83. o.
- ³⁷ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri...* Vol. I., 1940. október 4., 155. o.
- ³⁸ *Esti Magyarország*, 1940. december 19. Idézi L. Balogh Béni: Az „idegháború” kezdete. Magyar–román tárgyalások 1940 őszén. In Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, 2006, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 109. o.
- ³⁹ Lásd L. Balogh: *Az „idegháború” kezdete...* 114–116. o.
- ⁴⁰ Vö. Tilkovszky: i. m. 288–289. o.
- ⁴¹ C. A. Macartney: *Teleki Pál miniszterelnöksége, 1939–1941 (Az OCTOBER FIFTEENTH: A History of Modern Hungary 1929–1945. XII–XIX. fejezete)*. Budapest, 1993, Occidental Press, 152. o.
- ⁴² Az észak-erdélyi román kisebbség helyzetéről lásd Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány /A Magyarságkutatás könyvtára XVI./, II. 55., 56. sz. iratok.
- ⁴³ Arh. N.I.C., fond Președinția Consiliului de Miniștri (a továbbiakban: fond PCM), dos. 677/1943–1944., f. 65.
- ⁴⁴ Pușcaș: i. m. 4. sz. dokumentum, 71. o.; Trașcă: i. m. 335. o.
- ⁴⁵ Ablonczy Balázs: Védkunyhó. Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között. *Történelmi Szemle*, 2008. 4. sz. 529. o.
- ⁴⁶ Pușcaș: i. m. 4. sz. dokumentum, 67. o.
- ⁴⁷ Uo. 68. o.
- ⁴⁸ Benkő: i. m. 22. o.
- ⁴⁹ Pușcaș: i. m. 4. sz. dokumentum, 75. o.
- ⁵⁰ Benkő: i. m. 22. o.
- ⁵¹ Trașcă: i. m. 339. o.
- ⁵² A székelyföldi görög katolikusok 1940 utáni kálváriájáról lásd Hámori Péter: Székely–oláh katolikus sorstörténet. *Regio*, 2007. 2. sz. 189–222. o.
- ⁵³ Romsics: *Magyarok kisebbségben és szórványban...* II. 41. sz. irat, 307. o.
- ⁵⁴ Pușcaș: i. m. 4. sz. dokumentum, 78. o.
- ⁵⁵ Az autóbuszra Gyergyószentmiklóson felszálló, hangosan beszélő román csoportnak egy magyar rikkancs azt kiáltotta: „beszéljen mindenki magyarul, magyar világ van már!” Az ugyanazon a buszon Tamási Áronnal együtt utazó Illyés rendreutasította a rikkancsot. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek*. 1942. január. *Erdélyi Helikon*, 1942. 8. sz. 511–512. o. Vö. Csatári Dániel: *Forgószelemben. (Magyar–román viszony 1940–1945.)* Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó, 208. o.
- ⁵⁶ Ablonczy Balázs: *Védkunyhó...* 532. o.
- ⁵⁷ Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944*. Budapest, 2008, Napvilág Kiadó /Politikatörténeti Füzetek XXV/, 156. o.
- ⁵⁸ Idézi Ablonczy László: „Útonállók leereszkedő ajándéka”. *Erdélyi ős*, 1940. *Hitel*, 2010. 9. sz. 81. o.
- ⁵⁹ Az összes távozó fele, mintegy 100 ezer magyar a bécsi döntést követő fél évben hagyta el Romániát. (A romániai menekültek főbb adatai az 1944. februári összeírás szerint. *Statistikai Szemle*, 1944. 9–12. sz. 410. o.) Szabó József és családja meneküléséről lásd Ablonczy László: i. m. 98–99. o.
- ⁶⁰ A dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti helyzetére lásd MOL Sajtólevéltár. Sajtóarchívum, Erdélyrel foglalkozó lapkivágatok, kéziratok és cikkgyűjtemények (K 610) Délerdélyi Adattár, 91.

- cs. I–XVIII.; Vö. Romsics: *Magyarok kisebbségben és szórványban...* II. 41., 49., 50–54., 59., 60., 63. sz. iratok.
- ⁶¹ L. Balogh Béni: *Dél-erdélyi magyarság 1940–1944. Kronológia.* 1942. június 7., 9–25., 15., 23.. <http://balogh.adatbank.transindex.ro/> (Letöltve: 2010. július 23.); Csatári: i. m. 139–140. o.
- ⁶² Arh. N.I.C., fond PCM, dos. 139/1942, f. 4–7.
- ⁶³ Lásd Pușcaș: i. m.; Szász Zoltán: Válság-monitoring Erdélyben 1940–1942. A német–olasz különmegbízottak vizsgálódásai. In Krausz Tamás (szerk.): *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség.* Budapest, 2006, 270–284. o.
- ⁶⁴ Vö. L. Balogh Béni – Bárdi Nándor: A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően. In Bárdi Nándor et al. (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest, 2008, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 165. o.
- ⁶⁵ Bővebben Tinódi Gábor: *A dél-erdélyi magyarság szellemi élete.* In Záhony Éva (szerk.): *Hitel. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok.* I. kötet. 1991, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 295–308. o.
- ⁶⁶ Holly Case: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II.* Stanford, California, 2009, Stanford University Press, 157–158. o.
- ⁶⁷ Uo. 160. o.
- ⁶⁸ Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In uő: *Válogatott tanulmányok.* Első kötet, 1935–1944. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó, 621. o.
- ⁶⁹ MOL Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai (a továbbiakban: K 28), 267. cs., g. dosszié, Erdélyi Értekezlet jegyzőkönyve, 10. o.
- ⁷⁰ Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között. *Limes*, 2006. 2. sz. 49. o.
- ⁷¹ Teleki Pál: Szent István birodalma 1941-ben. In uő: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Szerkesztette és az utószót írta Ablonczy Balázs. Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 516. o.
- ⁷² Közli Balogh Sándor (főszerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.* Budapest, 2002, Napvilág Kiadó, 68. sz. irat.
- ⁷³ Benkő: i. m. 22. o. Az 1940. október 18-i Erdélyi Értekezlet résztvevői között éles vita folyt a tervezett intézkedésről. Lásd MOL K 28 267. cs., g. dosszié, Erdélyi Értekezlet jegyzőkönyve. A vitát összefoglalja Bárdi: *A múlt, mint tapasztalat...* 50–52. o.; Egry: i. m. 138–141. o.
- ⁷⁴ Másolatát 1943. december 21-én adta ki a vezérkar főnöke egy tiszti parancs mellékleteként „kihirdetés és foganatosítás végett”. HL M. kir. Honvédelmi Minisztérium 1919–1945 (a továbbiakban: HM) 3/szárnysegéd-1944. 55.205/el.n.4.vkf.-1943. sz. Vkf. Tiszti parancs és Melléklete.
- ⁷⁵ HL HM 3/szárnysegéd-1944. 55.205/el.n.4.vkf.-1943. sz. Vkf. Tiszti parancs Melléklete, 1. o.
- ⁷⁶ HL HM 3/szárnysegéd-1944. 55.205/el.n.4.vkf.-1943. sz. Vkf. Tiszti parancs Melléklete, 3–4. o.
- ⁷⁷ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó, 171–173. o.
- ⁷⁸ HL HM 17.205/el.n.1.a-1941.
- ⁷⁹ HL HM 56.963/el.n.1.a-1940.
- ⁸⁰ Egry: i. m. 138. o.
- ⁸¹ Bárdi: *A múlt, mint tapasztalat...* 58. o.
- ⁸² *Horthy Miklós titkos iratai...* 59. sz. dokumentum, 306–307. o.
- ⁸³ Közli Sorina Bolovan – Ioan Bolovan: Problemele demografice ale Transilvaniei între știință și politică. Studiu de caz (1920–1945). In Camil Mureșanu (coord.): *Transilvania între medieval și modern.* Cluj-Napoca, 1996, 119–131. o.; Angol fordítását lásd Viorel Achim: The Romanian Population Exchange Project Elaborated by Sabin Manuilă in October 1941. In *Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient*, XXVII. Bologna 2002, 609–617. o.; Vö. Szász Zoltán: Tévutak keresése. Áttelepítési tervek a magyar–román konfliktus feloldására 1940 táján. *História*, 1999. 8. sz. 17–19. o.
- ⁸⁴ Idézi Szász: *Tévutak keresése...* 18. o.
- ⁸⁵ Achim: *The Romanian Population Exchange Project...* 607. o.

⁸⁶ Lásd L. Balogh Béni – Olti Ágoston: A román–magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között. In Cholnoky Győző (szerk.): *Földönfutók. A Magyarországot érintő kényszertelepítések a II. világháború alatt és után.* Budapest, 2008, Lucidus Kiadó /Kisebbségkutatás Könyvek/, 33–34. o. Feltehetően ugyanezt ismerteti Viorel Achim: A második világháború éveit alatti román lakosságcsere tervekről. *Múltunk*, 2007. 4. sz. 10., 12. o. Achim szerint a tervezet végső változata 1942. május 1-jén készült el.

⁸⁷ MOL K 28 40-0-25.339/1941.

⁸⁸ Szekfű Gyula: *Forradalom után.* Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. [Budapest], 1983, Gondolat Kiadó /Történetírók Tára/, 67. o.